

Nəsir ƏHMƏDLİ

**JURNALİSTİN
VİZUAL NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ**

BAKI - 2002

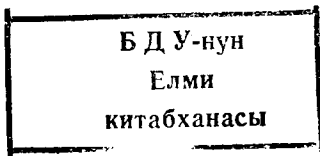
4612
+ 296

Nəsir Əhmədli

Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti.

«Yeni Nəsil» AJB. Bakı, 2002. 120 səhifə.

Filologiya elmləri namizədi, dosent Nəsir Əhmədlinin bu kitabı, əsasən, jurnalistika fakültələrinin və şöbələrinin tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulsa da, nitq mədəniyyəti məsələləri ilə maraqlanan hər kəs (KİV əməkdaşları, müəllimlər və başqaları) ondan bəhrələnmə bilər.

245224

© Nəsir Əhmədli

ÖN SÖZ

“*Jurnalist*”, “*nitq*”, “*mədəniyyət*” sözlərinin, “*jurnalistin nitq mədəniyyəti*” deyiminin etimologiyasına və sosial anlamına diqqət yetirək. “*Jurnalist*” sözü fransızcadan alınıb. “*Jur*” - “*gün*”, “*jurnal*” - “*gündəlik*”, “*jurnalist*” - “*gündəlikçi*”, yəni cari hadisələr barədə informasiyanı müxtəlif kütləvi kanallarla (mətbuat, radio, televiziya) ictimaiyyətə çatdıran şəxs deməkdir. Aparıcı dövrü nəşr olan qəzetin də adı dünya dillərinin çoxunda “*gün*”, “*zaman*”, “*yenilik*” anlayışları ilə bağlıdır. Məsələn, ona farsca “*ruznamə*” (“*günün yazısı*”), almanca “*Zeitung*” (“*zamanına aid olan*”), ingiliscə “*newsrarer*” (“*yeniliklər vəraqi*”) deyilir.

Nitq barədə bir qədər sonra geniş danışacağıq. İndi bircə onu deyək ki, nitq (jurnalist anlamında mətn) fikirlə dilin vəhdətindən yaranır.

Ərəbcədən alınmış “*mədəniyyət*” kəlməsinin kökündə “*şəhər*” anlamı durur. Geniş mənada götürsək, təkcə şəhərlər yox, insan zəkası, insan əli, insan fəaliyyəti ilə yaradılan hər şey (yollar, binalar, memarlıq abidələri, yazı, din, incəsənət və s.) “*mədəniyyət*” anlayışına daxildir.

“*Jurnalistin nitq mədəniyyəti*” ifadəsindəki “*mədəniyyət*” sözü qabiliyyət, bacarıq mənasındadır. Yəni jurnalistin nitq mədəniyyəti dedikdə bu sahə ilə məşğul olan adamın fikiri* dil vasitəsilə dəqiq, aydın, ifadəli və qısa şəkildə çatdırmaq bacarığı nəzərdə tutulur.

** Bəzi sözləri qüvvədə olan orfoqrafiyaya uyğun yazmamağımız vəsaitin müvafiq hissəsində tanış olacağınız bir təkliflə (səsdüşümlünün fonetik hadisə olması ilə) bağlıdır.*

İctimai fikirin formalalaşdırıcısı, yayıcısı, cəmiyyət həyatının “güzgü”sü sayılan jurnalistika ilə fikirin ifadə vasitəsi olan dil daim qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı işgörümü, qarşılıqlı zənginləşmə şəraitində olur. Xüsusilə milli ədəbi dilin formalaşmasında, zənginləşməsində, cillənməsində mətbuatın rolunu ayrıca göstərmək lazımdır.

“Əkinçi”dən başlanan bu ənənə indi də yaradıcılıqla davam etdirilir və ona görə də həmin prosesin ümumiləşdirilməsi, praktika ilə nəzəriyyənin faydalı “əməkdaşlığı”nın araşdırılması, yetişməkdə olan gənc jurnalistlərdə dilə həssaslıqla yanaşmaq vərdişi aşılınması dövrün vacib məsələlərindəndir.

“Jurnalistin nitq mədəniyyəti” ölkə universitetlərindəki jurnalistika fakültələrinin və şöbələrində hamısında öyrədilən, yaxud öyrədilməsi son dərəcə vacib olan əsas ixtisas fənlərindəndir, lakin indiyədək bu sahədə vahid proqram, dərs vəsaiti və dərslik olmadığından onun tədrisində müəyyən pərakəndəlik duyulur, yəni hər müəllim onu öz anladığı şəkildə,

öz proqramı əsasında tədris edir. Müşahidələr göstərir ki, müəllimlərin və başqa mütəxəssislərin çoxu “jurnalistin nitq mədəniyyəti” dedikdə ilk növbədə onun şifahi nitqini, yəni təkcə danışığını nəzərdə tutur. Əslində isə “nitq” anlayışı həm yazılı, həm də şifahi mətnlərə aiddir.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz “Jurnalistin nitq mədəniyyəti” fənninə aid ilk dərs vəsaiti hazırlamaq məsuliyyətini üzərimizə götürsək də, onun çağdaş yüksək tələblərə tam cavab verəcəyini iddia etmək fikirindən uzağıq və burada qoyulmuş problemlərlə, onların həlli ilə bağlı iradlarını, təkliflərini bildirəcək mütəxəssislərə bəri başdan tam səmimi təşəkkürümüzü bildiririk.

BİRİNCİ MÖVZU
NİTQ VƏ NİTQ
MƏDƏNİYYƏTİ ANLAYIŞLARINA
JURNALİSTİKA PRİZMASINDAN BAXIŞ

Adamlar Yer üzünə gəldikləri vaxtdan birbirləri ilə ünsiyyətə can atıblar. Təsadüfi deyil ki, ərəbcədən alınmış “*insan*” və “*ünsiyyət*” kökdəş, yəni qohum sözlərdir. Bu o deməkdir ki, adamı (Adəm övladını) insan edən, sosial varlığa, dünyanın əcəfinə çevirən əsas amil ünsiyyət, yəni “**fikirin, məlumatın dil vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə verilməsi və qəbul edilməsi**”dir /1, s.495/. İnsan onu əhatə edən obyektiv gerçəkliyi müşahidə yolu ilə beyinində əks etdirir, yəni onun sanki şəkilini çəkir, qavrayır, **FİKİR** formasına salır. Bundan sonra onda həmin fikiri (məlumatı, biliyi)

başqalarına çatdırmaq zərurəti yaranır. Fikir yalnız sahibinə, daşıyıcısına bəllidir, başqaları onu heç bir duyğu üzvünün, hələlik hətta ən mükəmməl kompüterin də köməyi ilə mənimsəyə bilmirlər. Məşhur alman psixoloqu və dilçisi Qottlob Freqe məqalələrinin birində yazırdı: *"Mineroloqla müqayisədə mənim vəziyyətim xeyli çətinidir: onun imkanı var ki, dağ kristalını söhbətəşinə göstərə bilsin. Mən isə fikiri oxucuların ovucuna qoyub deyə bilmərəm: alın, onu yaxşı-yaxşı nəzərdən keçirin. Mənim gücüm ona çatır ki, özlüyündə duyulmayan fikiri duyulan dil qabığına oxucuya təqdim edir"* (4, s.30). Bəli, fikiri oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdırmaq üçün "maddi qabıq", vasitə, *"insanların ünsiyyətinə xidmət edən... maddi vahidlər sistemi"* (Bax: 2, s.72), yəni dil lazımdır. Həmin sistem adı ünsiyyət prosesində müəyyən ardıcılıqla düzülmüş danışq səslərindən, yaxud onların yazılı forması olan hərflərdən, jurnalistikada isə həm də bir sıra başqa təsvir vasitələrindən (bu

barədə sonra danışacağıq) ibarətdir.

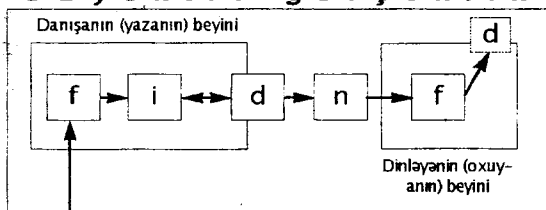
İnsan obyektiv gerçəkliyi müşahidə edərkən onun beyinində yaranan ilkin fikir təfəkkür prosesində informasiyalaşır, yəni biliklər toplusuna çevirilir, dilin geriye – fikire doğru yönəlmiş şüaları ilə (eyni cür şüalar qarşılıqlı olaraq həm də fikirdən dilə doğru yönəlir və fikirin informasiyalaşma nöqtəsində onların “görüş”ü baş verir) ətə-qana dolaraq xarici mühitə can atır. Bu proses fikiri daşıyıcısının ana dili ilə, yaxud onun bildiyi başqa bir dillə birləşdirib əşidilən, görünən, yaxud həm əşidilib, həm də görünən bir obyektə – NİTQə çevirir. həmin obyektə başqaları mənimsəyərkən bayaq ikinci planda olan dil indi fəallaşmış ön plana keçir, yükünü (informasiyanı, biliyi) qulaq, yaxud göz kanalları ilə dinləyicinin və ya oxucunun beyininə ötürür, özü isə, bir növ, parçalanıb yox olur. Bunu belə sxemləşdirə bilərik (bax: şəkil 1, səh.10).

Fikirlə dil arasındakı münasibətləri həqiqətəyaxın şəkildə Azərbaycan dilçiliyində ilk

dəfə professor Bəşir Əhmədov aydınlaşdıraraq qeyd edib ki, nitq fikirlə dilin birləşməsindən yaranır. O, haqlı olaraq fikiri nitqin məzmunu, dili isə onun forması kimi təqdim edir (3, s.49).

Şəkil 1

O b y e k t i v g e r ç ə k l i k

f - fikir; i - informasiya; d - dil; n - nitq

Nitqin məzmununu təşkil edən fikirlə onun forması olan dili biz həmişə vəhdətdə görürük. Onları yalnız beyin "laboratoriya"sı birləşdirə və tərkib hissələrinə parçalaya bilər.

Beləliklə, *nitq fikirlə həmin fikiri ifadə etmək üçün zəruri olan dil vahidlərinin vəhdətindən yaranmış idrak (qavrayış) obyektidir. Yəni $N=F+D$ (N - nitq, F - fikir, D - dil).*

Klassik bölgüyə görə, fikirin iki ifadə for-

ması var: şifahi və yazılı. Mətbuatın, kinonun, radionun, televiziyanın meydana gəlib kütləviləşməsi ilə bunlara şərti olaraq **“vizual nitq” (VN)**, **“audionitq” (AN)** və **“audiovizual nitq” (AVN)** adlandırma biləcəyimiz daha üç forma əlavə olunub. Bu formalar başlıca xüsusiyyəti budur ki, şifahi və yazılı nitqdə fikir yalnız sözlərin köməyi ilə ifadə olunduğu halda, VN-də informasiya sözlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin, AN-də sözlərin və səs effektlərinin, AVN-də isə sözlərin, görüntünün və yardımçı səslərin vasitəsilə auditoriyaya çatdırılır. Beləliklə, “jurnalistin nitq mədəniyyəti” anlayışına biz üç aspektdən yanaşmağı məqsəduyğun sayırıq:

- a.** Vizual nitq mədəniyyəti;
- b.** Audionitq mədəniyyəti;
- c.** Audiovizual nitq mədəniyyəti.

“Vizual nitq mədəniyyəti” dedikdə biz qəzet, jurnal, kitab publisistikasını (buraya xəbərdən tutmuş felyetona və pamfletə qədər bütün janrlar daxildir), *“audionitq mədəniyyəti”*

ti” dedikdə səsli publisistikanı (radio janrlarını), “*audiovizual nitq mədəniyyəti*” dedikdə isə kino və televiziya publisistikasını formalaşdıran şəxslərin (kommunikatorun) yaradıcılıq mədəniyyətini nəzərdə tuturuq.

Bizim kontekstdə “*dil*” anlayışına münasibət bir qədər başqadır. Belə ki, ümumi linqvistika ilə məşğul olan alimlər nitqin tərkib hissəsi olan dilə yalnız fikiri ifadə etmək üçün lazım olan dil vahidlərinin - sözlərin sistemli düzülüşü kimi baxdıqları halda, biz vizual nitqin tərkib hissəsi olan dilə (qəzet, jurnal, kitab dilinə) **sözlərin, illüstrasiyaların və qəzet tərtibi elementlərinin**, audionitqin tərkib hissəsi olan dilə (radio dilinə) **sözlərin** (diksiya, intonasiya və pauza da daxil olmaqla), **musiqinin** (verilişlərin fon musiqisi nəzərdə tutulur) və **səs effektlərinin**, audiovizual nitqin tərkib hissəsi olan dilə (televiziya və kino dilinə) isə **sözlərin** (audiodildəki çalarlar və jestlər də daxil olmaqla), **görüntünün** (plan, rakurs, montaj və s. daxil olmaqla), **mu-**

siqinin və yardımçı səslərin kontrapunktu* kimi baxır, onların bir-birindən tam təcrid olunmuş halda araşdırılmasını normal hesab etmirik.

* **KONTRAPUNKT** musiqi terminidir. Bir neçə müstəqil melodiyanın, səsin eyni vaxtda eşidilməsi ilə ahəng bütövlüyü yaratmaq deməkdir. VN, AN və AVN-də “kontrapunkt” dedikdə buradakı “dil” anlayışına daxil olan komponentlər (VN-də sözlər, illüstrasiyalar və tərtibat elementləri; AN-də sözlər və səs effektləri; AVN-də isə sözlər, görüntülər və yardımçı səslər) arasında əlverişli funksiya bölgüsü nəzərdə tutulur. Yəni həmin komponentlər bir-birini təkrarlamamalı, hərəsi məzmunun bir tərəfini açmaqla kompleks yaratmalıdır.

QAYNAQLAR

1. *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild.* – B.: 1986.
2. *Axundov A. Ümumi dilçilik.* – B.: 1979.
3. *Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları.* – B.: 1974.
4. *Фреге Г. Мысль: логическое исследование.* – В кн.: *Философия, логика, язык.* – М.: 1987.

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

1. *“Jurnalist”, “nitq”, “mədəniyyət” sözlərinin etimoloji və sosial anlamlarını izah edin.*
2. *Nitqin düsturunu və tərifini deyən, onun yaranma prosesini izah etməyə çalışın.*
3. *VN, AN, AVN adi nitqdən və bir-birilərindən nə ilə fərqlənir?*
4. *Jurnalistikada “kontrapunkt” dedikdə nə nəzərdə tutulur?*

İKİNCİ MÖVZU
FIKİRİN VƏ DİLİN DƏQİQLİYİ
VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
ƏSASI KİMİ

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikiri beyində formalaşdırmaq və dil vasitəsilə ifadə etmək mədəniyyətidir. Mətbuat (vizual publisistika) üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən başlıca cəhət fikirin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və “sənədli fikir”ə müvafiq “sənədli dil” vahidlərinin seçilib məzmununa (fikirə) uyğun formaya salınmasıdır. Bəlli olduğu kimi, yazıçıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fraqmentini gerçəkliyə (sənədliliyə, ori-

jinala) ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcludur. Rus tədqiqatçısı B.S.Muçnik bu məsələni şərh edərək yazır ki, *iki cür dəqiqlik var: predmetin dəqiqliyi və nitqin dəqiqliyi; yaxud müəllif fikrinin dəqiqliyi və onun söz təcəssümünün dəqiqliyi; yaxud niyyətin dəqiqliyi və icranın dəqiqliyi (1, s.164).*

Nəyin – müəllif fikrinin, yoxsa o fikri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub-olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikri o zaman dəqiq olur ki, o, dildənkənar gerçəkliyin əks etdirilən fraqmentinə (fakta) maksimum uyğun gəlsin. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, o, müəllif fikrinin “boyuna biçilsin”, yəni ondan nə böyük, nə də kiçik olsun, müəllifin gerçəklik əsasında düzgün formalaşmış fikrini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirsən. Burada “*mümkün qədər*” ifadəsini ona görə işlədirik ki, fikrin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir, hər bir fikir vahidinə uyğun gələn dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Ona görə də burada söhbət fikrin *tam* yox, *mümkün qədər*

tam ifadəsindən gedə bilər. Başqa sözlə, müəllifin fikri əks olunan real gerçəklik fraqmentinə (fakta) nə qədər yaxın olsa, bir o qədər dəqiq olar və müəllif fikirini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri həmin fikri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirsə, vizual nitq bir o qədər dəqiq olar.

Deməli, vizual nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikrinin real gerçəkliyə (fakta) və seçilmiş ifadə vasitələrinin (sözlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin) müəllif fikrinə uyğunluğuna nail olmaqdır. Mütəxəssislər bunu faktın dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər (1, s.167). Burada dörd hal müşahidə edilir:

1. Fakt dəqiq, kommunikasiya qeyri-dəqiqdir. Yəni müəllifin fikri real gerçəkliyə, fakta uyğun formalaşmış, amma onun vizual təsviri - söz, illüstrasiya, tərtibat elementləri ilə əksi qüsurudur, forma məzmunu dəqiq əks etdirmir (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib, amma mətndə "ağ" əvəzinə, de-

yək ki, “şəffaf”, yaxud “bəyaz” sözünü işlədib).

2. Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir, yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beyinində səhv fikir formalaşdırıb, amma həmin səhv fikiri dəqiq ifadə edib (Müəllif ağ qatığı qara kimi görüb və “qara” sözünü də işlədib).

3. Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara görüb və “qara” sözü əvəzinə, tutaq ki, “tünd” sözünü işlədib. Bu, son dərəcə nadir situasiyadır).

4. İdeal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və “ağ” sözünü də yerində işlədib).

Jurnalistika fakültələrində və şöbələrində ixtisas üzrə nəzəri-praktik fənləri tədris edən müəllimlərin başlıca vəzifəsi göstərilən ilk üç variantı təshih edib dördüncü - ideal variant səviyyəsinə gətirməkdə tələbələrə yardımçı olmaqdır. Əslində, üçüncü variantı sıradan çıxartmaq da olar, çünki nə faktın, nə də kom-

munikasiyanın dəqiqliyinə nail ola bilməyən şəxslərdən publisist-jurnalist hazırlamaq mümkün deyil. Bu peşəyə yiyələnməyi qərara almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikiri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. Elə buna görə də əvvəllər SSRİ məkanındakı universitetlərin jurnalistika fakültələrinin abituriyentləri ümumi qəbul imtahanlarından öncə iki turdan ibarət yaradıcılıq müsabiqəsindən keçirdilər. Birinci turda onların ümumi dünyagörüşü (müxtəlif səpkili faktları qavraya bilmək qabiliyyəti), ikinci turda isə fikiri yazılı ifadə edə bilmək bacarığı yoxlanılırdı. İxtisas təhsili düşünməyi bacarmayan adamlara düşünmək, yazmağı bacarmayan adamlara yazmaq öyrətdə bilməz. İxtisas təhsili yalnız hər iki sahədəki başlanğıc qabiliyyəti inkişaf etdirmək, istiqamətləndirmək, zənginləşdirmək, cilalamaq, sahmana salmaq üçündür. Ona görə də bu dərəcə vəsaitində biz jurnalistin nitq mədəniyyətinin bu və ya başqa özəlliklərindən danışarkən mexaniki orfoqrafiya qüsurlarından,

texniki səhvlərdən, savadsızcasına yazılmış cümlələrdən bəhs etməyəcək, daha çox, dildə özünə möhkəm yer tutmuş, bir növ, “vətəndaşlıq hüququ” qazanmış, həm yazanların, həm də oxuyanların çoxunun normal saydığı yanlışlıqlardan bəhs edəcəyik. Elə bu niyyətlə də misalların çoxunu dil və üslub baxımından ən kamil hesab etdiyimiz aparıcı qəzetlərdən (“Yeni Müsavat”, “Azadlıq”, “Müxalifət” və s.), özü də onların yalnız bir neçə nömrəsindən götürmüşük.

Birinci və ikinci variantlarda göstərilən nöqsanları aradan qaldırmaq, dördüncü (ideal) varianta nail olmaq üçün tələbələrle iki yöndə iş aparmaq lazımdır:

a) müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikrin düzgün formalaşması) üzərində iş;

b) publisistlik–jurnalistlik qabiliyyəti, yeni fikrin sözlər, illüstrasiyalar və tərtibat elementləri ilə düzgün qovuşdurulub vizual nitqə çevirilməsi mərhələsi üzərində iş.

Başqa, daha elmi qaydada birinci yönü nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları, ikinci yönü

isə linqvistik-publisistik əsasları adlandırmaq olar.

QAYNAQ

1. Мучник Б.С. *Человек и текст*. - М.: 1985.

ÖZÜNÜZÜ YOXLAYIN

1. *“Jurnalistin nitq mədəniyyəti” anlayışını necə başa düşürsünüz?*

2. *Jurnalist nitqinin dəqiqliyi hansı tərkib hissələrindən ibarətdir?*

3. *Vizual nitq mədəniyyətinin birinci şərti hansıdır və burada neçə hal mümkündür. Həmin halları izah edin.*

ÜÇÜNCÜ MÖVZU **VİZUAL NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN** **MƏNTİQİ ƏSASLARI**

Nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarına faktların düzgün, orijinala maksimum yaxın şəkildə seçilməsi, məntiqi vurğunun yerinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, cümlələrdəki sözlər arasında mənə əlaqələrinin dəqiq qurulması, fikiri düzgün çatdırmaq üçün müvafiq dil vahidlərinin uğurla tapılması, məntiq qanunlarına (eyniyyət, ziddiyyət, üçüncünü istisna və kafi əsas) əməl olunması mədəniyyəti və s., linqvistik-publisistik əsaslara isə ilkin mərhələdə beyində formalaşmış düzgün fikiri linqvistik vahidlərin, illüstrasiyaların və tərtibat elementlərinin köməyi ilə düzgün ifadə edə bilmək mədəniyyəti daxildir.

Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarını tələbələrə düzgün qavratmaq işində təkcə ixtisas müəllimləri deyil, həm də və daha çox başqa yaxın sahələrin mütəxəssisləri - jurnalistika fakültələrində və şöbələrində dərs deyən fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, psixologiya, dil müəllimləri iştirak etməlidirlər. Ona görə də jurnalistika fakültələrində və şöbələrində həmin dərsləri deyən müəllimlər tədris etdikləri fənlərin proqramlarını məhz bu yöndə qurmalı, tələbələri "Jurnalistin nitq mədəniyyəti" fənninin öyrənilməsinə hazırlamalıdır. Deməli, sonuncu fənnin yuxarı (III, yaxud IV) kurslarda tədris olunması daha məqsədəuyğundur.

Jurnalistin nitq mədəniyyətinin məntiqi əsasları obyektiv gerçəkliyin qavranmasından, yəni seçilmiş mövzu ilə bağlı material toplanmasından başlanır. Material məqsədyönlü yaradıcılıq fəaliyyətinin "ilkin məhsul"u, bünövrə daşdır. Haynrix Hayne hələ XIX əsrdə yazırdı:

Əsərin materiyasını, maddəsini
Müəllif öz barmağından sorub çıxara bilməz.
Əlində lazımi material olmasaydı,
Allah özü də heç nə yarada bilməzdi.

(Sətri tərcümə)

Əlbəttə, jurnalistikada “material” dedikdə bizi əhatə edən fiziki cisimlərin, hadisələrin özləri, orijinalları yox, həmin cisimlər və hadisələr haqqında bilik, məlumat, fakt, ümumi şəkildə desək, informasiya nəzərdə tutulur. Əvvəldə deyildiyi kimi, jurnalist yazısının əsasını, bədii əsərlərdən fərqli olaraq, gerçək faktlar, sənədlər, xronika təşkil edir. Publisistikada yalnız obyektiv, yəni gerçəkliyə maksimum uyğun gələn dürüst informasiyadan istifadə olunur. Rus publisisti A.Nejninin yazdığı kimi, **“jurnalistikada xoşbəxt sonluq uydu-
ra bilməzsən. Həyatda necədirsə, elə də yazmalısan”**. Jurnalist materialı, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa real şəxs, hadisə, proses haqqında, həmin şəxs, hadisə və proseslərə cəmiyyətin münasibəti, insanların dünyagörüşü, ehtiyacı, maraqları, dəyər oriyentasiyaları,

arzuları barədə informasiyadan ibarətdir və bu informasiyanı o, müxtəlif qaynaqlardan əldə edir.

Fakt, faktın əldə olunması və seçilməsi, fakta münasibət başqa ixtisas fənlərində (məsələn, “Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi”ndə) tədris olunduğundan biz bu məsələ üzərində dayanmaq istəmirik. Təkcə onu qeyd edək ki, jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti iki hissədən (**1.Fikrin dəqiqliyindən, 2.Fikrin ifadə vasitələrinin dəqiqliyindən**) ibarət olsa da, bunların hər ikisi “son məhsul”da - mətndə təcəssüm tapdığından, həm fikrin, həm də onun ifadə vasitələrinin təshih əməliyyatı mətn üzərində gedir və bu səbəbdən biz də hər iki səviyyədən (həm məntiqi, həm də linqvistik) olan səhvlərin düzəldilməsinə dair tövsiyələrimizi söz, ifadə və cümlələrin timsalında ümumiləşdirəcəyik.

Hazır mətndə məntiqi səhvlərin düzəldilməsi prosesi iki mərhələdən ibarətdir:

- 1. Səhvin aşkarlanması;**
- 2. Onun düzəldilməsi.**

Bu prosesi həm yazan adamın özü, həm də mətbuat əməkdaşı (ədəbi redaktor) gerçəkləşdirə bilər. Lakin bizim niyyətimiz jurnalistin öz səhvini özünün düzəltməsinə nail olmaqdır. Ona görə də o, mətnin müəyyən hissəsini (cümləni, abzası və s.), yaxud hamısını yazandan sonra professional oxucuya çevirilməli, buraxdığı səhvləri özü aşkar edib düzəltməyi bacarmalıdır.

Jurnalistin yazısı üç başlıca tələbə cavab verməlidir: **dəqiqlik, aydınlıq və qısalıq (lakoniklik)**. Başqa sözlə, jurnalist fikri dəqiq formalaşdırıb oxucuya aydın və mümkün qədər qısa şəkildə çatdırmalıdır.

Dəqiqlik jurnalistin beyinində formalaşan fikirin (informasiyanın) orijinala, yəni gerçəkliyə, fakta maksimum uyğunluğu, **aydınlıq** müəyyən vasitələrlə (söz, məntiqi vurğu, illüstrasiya, tərtibat elementləri və s. ilə) ifadə olunmuş fikri oxucunun düzgün, asan və tez qavramasına, təkyozumluluğa nail olunması, **qısalıq** isə hər fikir vahidinə uyğun konkret dil vahidləri seçilməsi, artıq (hər hansı fikir

vahidinin ifadəsinə xidmət etməyən) söz, ifadə və hətta şəkilçilərdən, ayrı-ayrı hissəciklərdən qaçılmasıdır.

Fakt jurnalist yazısının - publisistikanın sənədli əsasıdır. Həqiqəti dəqiq əks etdirən faktları aşkara çıxarıb yazıda istifadə etmək üçün cari gerçəkliyi dərinlən bilmək, vaxtın, zəmanənin təbii ritmini tutmağı bacarmaq, bu və ya başqa faktın niyə məhz o cür olduğunu anlamaq lazımdır. Dəqiq fakt toplamaqdan və onu düzgün dəyərləndirməkdən ötrü jurnalistin güclü müşahidə qabiliyyəti olmalıdır ki, ağı qaradan, doğrunu yalandan seçə bilsin. Bundan sonra o, topladığı faktların mahiyyətinə, mənasına, daxili çalarlarına varmağı, onların sosial təbiətini, keçmişini, indisini və müəyyən mənada gələcəyini görməyi bacarmalıdır. Bunu edə bilirsə, o, faktdan mövzuya, problemin açılışına asanlıqla keçir, öz müəllif niyyətini çətinlik çəkmədən gerçəkləşdirir, gələcək üçün önəmli proqnozlar verir.

Jurnalistika bilicilərinin fikirincə, fakt həqiqətən olmuş, baş vermiş mövcudluq, ger-

çəkliyin müəyyən empirik anlamı, obyektiv məlumatlar, realıqda baş vermişləri əks etdirən sənədlər, insan və onun işləri barədə bilgiler, müxtəlif rəqəmlərdir (**Bax: 1, səh. 122**).

Yazılardakı faktlar iki səbəbdən qeyri-dəqiq ola bilər: ya “jurnalist”in müşahidə qabiliyyəti zəifdir, ya da o, faktları qəsdən, qərəzli şəkildə, mürtəcə qüvvələrin sosial sifarişi ilə təhrif edir. “Jurnalist” sözünü burada ona görə dırnağa alırıq ki, hər iki hal bu müqəddəs adı daşıyanlar üçün bağışlanılmaz səhvdir və belələrinin həmin adı daşımağa haqları yoxdur.

Tutaq ki, jurnalistin müşahidə qabiliyyəti normaldır, topladığı faktlar həqiqətə maksimum yaxındır. Bəs aydınlığa necə nail olmaq mümkündür? Başqa sözlə: vizual nitqin aydınlığına əngəl törədən amillər hansılardır və onları aradan necə qaldırmaq olar?

Mütəxəssislər burada birinci olaraq məntiqi vurğunun adını çəkirlər. Lüğətlərdə

MƏNTİQİ VURĞU

cümlədə xüsusi məna yükü daşıyan sözün intonasiya vasitəsilə fərqləndirilməsi kimi şərh olunur. Deməli, jurnalist cümlədəki sözlərdən birinə xüsusi anlam vermək, oxucunun, dinləyicinin və tamaşaçının diqqətini həmin sözə yönəltmək istəyirsə, onu məntiqi vurğu ilə seçməlidir. Əsas da budur ki, bəzən məntiqi vurğunun yerinin dəyişməsi bütövlükdə cümlənin mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Audio (şifahi) nitqdə hansı sözün qabardılmasını nəzərə çarpdırmaq asandır, yəni danışan tərəf çətinlik çəkmədən məntiqi vurğunu hansı sözün üstünə saldığını intonasiyanın köməyi ilə dinləyiciyə çatdıra bilir, lakin vizual (yazılı) nitqdə intonasiyanı və onun çoxsaylı çalarlarını əks etdirən xüsusi işarələr olmadığından yazan adamdan fərqli olaraq oxuyan adam cümlənin istənilən sözünü məntiqi vurğu altına sala bilər və təbii ki, əksər hallarda birinci tərəfin fikiri ikinci tərəfə təhrif olunmuş şəkildə çatır. Cümlədəki sözlərin sayını a ilə işarə etsək, oxucunun səhvetmə ehtimalı $\frac{a-1}{a}$

məntiqi vurğunun yerini düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə cəmi $1/a$ qədər olar. Yəni cümlədə 10 söz varsa, səhvetmə ehtimalı $9/10$ -a, düzgün müəyyənləşdirmə ehtimalı isə $1/10$ -ə bərabərdir.

Yazıda məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmağın geniş yayılmış üsulu ənənəvi söz sırasını pozaraq məntiqi vurğusu olan sözü axırdan ikinci yerə, yəni cümlənin xəbərindən əvvələ yazmaqdır. Lakin publisist öz fərdi üslubuna daha çox sadıq olduğundan və yazını işləyərkən daha çox şifahi nitqin qanunlarına söykəndiyindən (fikir beyindən kağıza, yaxud kompüterə köçürülərkən şifahi nitqin qanunları fəal olur) məntiqi vurğunu istənilən sözün üstündə hiss edə bilər. Bu zaman o ya oxucu barədə fikirləşmir, ya da güman edir ki, oxucu da məhz onun kimi düşünür və məntiqi vurğunun harada nəzərdə tutulduğunu bilir. Oxucu isə yazılı nitqin qanunları və öz oxucu vərdişi ilə hərəkət edərək vurğulu sözün xəbərdən əvvəl olduğunu ehtimal edir və çox vaxt jurnalistin fikirini təhrif olunmuş halda qavrayır.

Başqa sözlə, yazan adamın cümlənin sol hissəsində nəzərdə tutduğu məntiqi vurğunun yerini oxuyan adam, bir qayda olaraq, cümlənin sağına doğru dəyişdirir. Məsələn: **”Spiker özü də bilmədən cəmiyyətin gerçək həyatını, axır ki, tribunadan söylədi”** (“Yeni Müsavat”, 8.02.2001) cümləsində müəllif məntiqi vurğunu **“axır ki”** ifadəsinin üstündə nəzərdə tutub, lakin oxucuların bir qismi ənənəvi olaraq onun **“tribunadan”** sözünün üstündə olduğunu güman edir və cümlənin məna yükünü soldan sağa gətirərək publisistin fikirini təhrif edir. Burada müəllif demək istəmişdir ki, **spiker bu həqiqəti çoxdan söyləməli idi, amma yalnız indi (AXIR Kİ) söylədi.** Vurğunun yerini bir söz sağa dəyişən oxucu isə belə başa düşür ki, spiker bu fikiri qeyri-rəsmi yerlərdə çox deyib, indi isə TRIBUNADAN söyləyir.

Onu da qeyd edək ki, vurğulu sözü (ifadəni) hər bir cümlədə xəbərin bilavasitə sol tərəfində yazmağı qələm sahibindən tələb etmək olmaz. Əvvəla, bu onun üslubuna xələl

gətirər, ikincisi, cümlə quruluşlarını yeknə-səqləşdirər, standartlaşdırar, üçüncüsü isə, çox vaxt cümlənin əvvəlində, yaxud ortasında işlənən clə sözü (ifadəni) vurğulamaq lazım gəlir ki, onun yerini dəyişib xəbərdən əvvələ aparmaq mümkün olmur. Məsəl üçün, **“Müşavirə iştirakçıları iqtidarı real vəziyyətdən çıxış etməyə çağırdılar”** cümləsində **“real”** sözü vurğulanırsa, onu təyin etdiyi **“vəziyyət”** sözündən ayırıb **“çağırdılar”** sözünün sol böyürünə gətirsək, anlaşılmaz, təhrif olunmuş belə bir cümlə alınar: **“Müşavirə iştirakçıları iqtidarı vəziyyətdən çıxış etməyə real çağırdılar”**.

Yeri gəlmişkən deyək ki, son vaxtlar publisistika üslubunda məntiqi vurğunun xəbərin sol tərəfindəki sözə deyil, xəbərin bilavasitə özünə düşməsi halları da geniş müşahidə olunur və bu, ən çox qəzet nömrəsinin aparıcı, daha aktual, manşetə çıxarılan yazısında özünü göstərir: **“Qazilər ölüm aqlığını DAYANDIRDILAR”** (“Yeni Müsavat”, 8.02.2001); **“İsgəndər Həmidovun taleyi QARANLIQ-**

DIR” (“Şərq”, 10.02.2001); “**Dağıdılan çay-xananın işçisi özünü YANDIRDI**” (“Yeni Müsavat”, 10.02.2001) və s. Onu da göstərək ki, manşetə çıxarılan sərlövhələrdə bəzən hansısa bir söz yox, bütövlükdə cümlənin özü vurğulanır. “**İsgəndər Həmidov qapalı türməyə göndərilib**” (“Azadlıq”, 9.02.2001) sərlövhəsində oxucunun diqqəti hər hansı bir sözə deyil, bütövlükdə keçmiş daxili işlər nazirinin qapalı həbsxanaya (Qobustana) göndərilməsi fikrinə yönəldilir.

Bir para cümlələrdə məntiqi vurğunun yerinin dəyişdirilməsi yalnız emosional yükü azaltdığı halda, bəzi məqamlarda tamamilə başqa məna alınmasına səbəb olur. Əhməd Cəmilin məşhur “**Can nənə, bir nağıl da de!**” misrası buna bariz misal ola bilər. Şərdən bəlli olduğu kimi, nənə nəvəsinə nağıl danışır qurtarandan sonra uşaq ondan daha bir nağıl danışmasını xahiş edir. Yəni misrada məntiqi vurğunun “**bir**” sözünün üstünə düşdüyü şəksizdir, lakin oxucu səhvən “**nağıl**” sözünü vurğulasa, məna tam dəyişər və belə çıxar

ki, nənə nəvəsinə əvvəlcə şer, tapmaca, baya-tı və s. deyib, uşaq isə indi **NAGİL** eşitmək istədiyini bildirir.

Aydınca görünür ki, şifahi nitqdə olduğu kimi, yazılı nitqdə də məntiqi vurğu çox vacib amillərdən biridir və onun vizual ifadə üsullarını tapmaq lazımdır. Mütəxəssislər onlardan üçünü göstərirlər:

- a) **Mövqe üsulu,**
- b) **Söztərtmə üsulu,**
- c) **Tərtibat üsulu.**

Mövqe üsulu budur ki, məntiqi vurğu lazımi sözü vurğulu mövqeyə, yəni cümlənin sağ cinahına gətirməklə ifadə olunur. Danışan adam intonasiya vasitəsilə **“VURĞUN (başqası yox) XX əsrin ən böyük şairidir”** deyə bilər, amma mövqe üsulunun tələbinə görə yazan adam bu fikiri qabartmaq üçün cümləni **“XX əsrin ən böyük şairi VURĞUNDUR”** formasına salmalıdır. Hətta bu halda da problemin birmənalı şəkildə həll edildiyini söyləmək olmaz: danışan adam əvvəlki qayda ilə yenə də axırıncı sözü deyil, başqalarını vurğu-

laya bilər: **”XX (XVIII, XIX yox) əsrin ən böyük şairi Vurğundur”, “XX əsrin ƏN BÖYÜK (tayı-bərabəri olmayan) şairi Vurğundur”, “XX əsrin ən böyük ŞAİRİ (nasiri, dramaturqu, publisisti yox) Vurğundur”.**

Söztərtmə üsulu tələb edir ki, gücləndirici sözlər əlavə etməklə seçilməsi vacib olan sözün sanbalı artırılınsın. Məsələn, yuxarıdakı cümləni belə yazmaq olar: **”Başqası yox, Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir”.** Ya-xud: **”Məhz Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir”.** Və ya: **”Vurğun, yalnız Vurğun XX əsrin ən böyük şairidir”** və s.

Bu variantlarda məntiqi vurğunun yeri də-qiğ müəyyənləşsə də, yazan adamın üslubu dəyişir, mətn ciddiliyini itirir.

Tərtibat üsulunda lazım olan sözün şrifllərinin fərqləndirilməsi, yəni kursiv, ya-rımqara, qara şrifllərdən istifadə olunması, hərflərin seyrəldilməsi, sözdəki hərflərin ha-mısının iri hərflərlə yazılması və s. nəzərdə tutulur.

Tərtibat üsulu jurnalistə daha doğmadır, lakin oxucu müəyyən anlaşılmazlıqlarla burada da üzləşə bilər. Belə ki, şrift fərqləndirmələrindən bəzən başqa niyyətlər üçün də (sətiri doldurmaq, sütunun sərhədlərini saxlamaq və s.) istifadə olunur.

Deməli, vizual nitqdə məntiqi vurğunun yerini oxucuya dəqiq bildirmək tam mümkün olmasa da, jurnalist bu üsulların hamısını mənimsəməli, hansının hansı situasiyada daha əlverişli olduğunu müəyyənləşdirməyi bacarmalı, həm yazı prosesində, həm də onun qəzet səhifəsində yerləşdirilməsi zamanı lazımi sözün bu üsullardan birinin, yaxud bir neçəsinin köməyi ilə qabardılmasına nail olmağa çalışmalıdır.

Vizual nitq mədəniyyətinin məntiqi əsaslarında tez-tez yaranan başqa bir problem sözlər arasında

MƏNA ƏLAQƏSİNİN POZULMASI

yəni cümlədə sözlərin düzgün sıralanmamasıdır.

Ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən pub-

lisistika üslubu daha çevik olduğundan buradakı söz sırasını qrammatikanın statik qaydalarına tam tabe etdirmək həmişə faydalı olmur, çünki jurnalist öz yazısını daxilən son dərəcə dinamik olan, bugünün ritmi ilə şərtlənən xüsusi model əsasında qurur və həm məntiqi vurğu, həm söz sırası, həm də bir sıra başqa amillər məhz bu dinamikliyin, ritmin tələblərinə uyğunlaşdırılır. Lakin jurnalist üslubunun dinamikliyi söz sırasını fikiri təhrif edəcək dərəcədə sərbəst qurmağa haqq qazandıra bilməz.

“Azadlıq” qəzetinin (9.02.2001) “**Şirzad Əyyub parlamentə getdi**” sərlövhəli yazısında oxuyuruq: *“Müsavatdan mandat almış iki şəxsin ikisinin də indi parlamentdə iştiraka qərar verməsi ... fikirlərin doğruluğunu sübut etməkdədir”*. Burada söhbət Müsavat Partiyasının iki üzvünün - Vaqif Səmədoğlu ilə Şirzad Əyyubun partiyanın iradəsi əleyhinə gedərək, qeyri-legitim yolla formalaşdırılmış Milli Məclisin işində iştirak etmələrindən gəlir. Bəllidir ki, deputatlara mandatı siyasi par-

tiyalar deyil, Mərkəzi Seçki Komissiyası verir. Yuxarıdakı cümlədən isə belə anlaşılır ki, adı çəkilən millət vəkillərinə mandatı Müsavat verib. Əslində isə, müəllif **“deputat mandatı almış iki müsavətçinin parlamentdə iştirakı”** yazmaq istəmişdir.

Həmin məqalənin başqa bir cümləsi isə belədir: *“Yazılarımızda mandat almış müsavətçilərin parlamentdə iştirakının bu partiyanın maraqları ilə üst-üstə düşdüyünü də bildirmişdik”*. Buradakı **“yazılarımızda”** sözü axırdan ikinci yerə gətirilməlidir. Əks halda belə çıxır ki, onlar mandatı qəzetin yazılarında alıblar.

Qəzet praktikasında yalnız leksik mənası olan sözlərin deyil, köməkçi nitq hissələrinin də öz yerində işlənməməsi və fikirin bu yolla təhrif edilməsi halları tez-tez müşahidə olunur.

“H.Əliyev məlum müşavirədəki çıxışında Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi və Dövlət Dəmir Yolu idarələrinin rəislərinə onların da başçılıq etdikləri obyektlərdə nöqsanlar oldu-

ğunu bildirdi” (“Müxalifət”, 22.04.2000). Burada **“da”** ədatı **“onların”** yox, **“obyektlərdə”** sözündən sonra yazılmalıdır. Yoxsa dərc olunmuş variantdan belə anlaşılır ki, adı çəkilən idarələrə onların rəislərindən savayı ayrı adamlar da başçılıq edirlər. Müəllif isə demək istəmişdir ki, başqa obyektlərdə olduğu kimi, onların obyektlərində də nöqsanlar var.

Cümlələrdəki sözlər arasında mənə əlaqəsinin pozulması halları biri o birinin davamı olan iki mərhələdə aradan qaldırılır:

a) Mənə əlaqəsinin hansı sözlər arasında pozulduğunu aşkarlamaq;

b) Mövqeyi səhv düşmüş sözün əsl yerini, yəni hansı sözdən əvvəl yazılmalı olduğunu tapıb düzgün variantı yazmaq.

Məsələn, tutaq ki, belə bir cümlə yazılıb: **“1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesi tezliklə böyük şöhrət qazandı”**. Cümlə bir də oxunsa, görünər ki, **“1938-ci ildə tamaşaya qoyulmuş”** birləşməsi Səməd Vurğuna yox, **“Vaqif”** pye-